

УДК 379.8. 3.091

Психолого-педагогічні особливості патріотичного виховання старшокласників в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF PATRIOTIC EDUCATION OF SENIOR GRADE STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

ШИНКАРЕНКО В'ячеслав – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри дошкільної та початкової освіти, Комуніальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради, вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, Україна

SHYNKARENKO Vyacheslav – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Education, Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council», 70 Volodymyr Antonovych Str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0929-9160>

DOI <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2025-1-21>

Анотація. У статті виявлено та обґрунтовано психолого-педагогічні особливості патріотичного виховання старшокласників в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти. Встановлено, що старший шкільний вік охоплює підлітковий і юнацький. Цей вік є одним із ключових періодів становлення особистості, що включає усвідомлення сенсу життя та свого призначення. Підлітковий вік та юність є основними періодами формування переконань та здібності самостійно будувати свій життєвий шлях. Виявлено, що до базових новоутворень підліткового віку належать поява життєвого планування, саморефлексія, усвідомлення власної особистості, підготовка до самовизначення, побудова свого життя, поступове зростання в всіх сферах життя. Підлітковий вік відокремлює дитинство від дорослого життя. Цей період прийнято ділити на ранній підлітковий вік, тобто старший шкільний вік (15–18 років) та пізній підлітковий вік (18–23 років). Виявлено, що підлітковий вік характеризується самоаналізом та рефлексією. Для цього віку характерна підвищена емоційна збудливість (різкі перепади настрою, неврівноваженість, тривожність). Констатовано, що робота у напрямі патріотичного виховання старшокласників має бути збудована так, щоб вона давала також максимальну користь їх розумовому розвитку. При організації сприйняття учнями різноманітних навчальних матеріалів патріотичного змісту вчитель повинен враховувати, що це виховання відбувається у тісній взаємодії таких розумових операцій, як: аналіз, порівняння, визначення загальних, приватних та спеціальних особливостей, абстрагування, узагальнення, синтез. Виявлено, що під впливом інтересу зростає інтелектуальна активність, удосконалюється пам'ять, посилюється уваження, сприйняття, зосередження уваги, думки. Також виховуються під цим впливом духовні, громадянські та вольові якості особистості. Характерною особливістю інтересу до знань є те, що цей процес має інтелектуальний характер: суб'єкт, що викликає інтерес, допомагає визначити нові сторони предмета, відкрити значення подій, що спостерігаються, зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки. Якщо вчитель зможе пробудити в учні інтерес до знань патріотичного змісту, то в учнів з'являється бажання до самостійних творчих робіт патріотичного змісту; вони будуть прагнути до знань, зможуть вирішувати труднощі на шляху до здобуття знань.
Ключові слова: патріотичне виховання, старшокласники, психолого-педагогічні особливості, заклади загальної середньої освіти, підлітковий вік.

Summary. The article reveals and substantiates the psychological and pedagogical features of patriotic education of high school students in the educational process of secondary education

institutions. It is established that high school age includes adolescence and youth. This age is one of the key periods of personality formation which includes awareness of the meaning of life and one's purpose. Most scientists agree that adolescence and youth are the main periods of the formation of beliefs and the ability to independently build one's life path. It has been found that the main new formations of adolescence include the emergence of life planning, self-reflection, awareness of one's own personality, preparation for self-determination, building one's life, and gradual growth in all areas of life. Adolescence separates childhood from adulthood. This period is usually divided into early adolescence, that is, high school age (15-18 years) and late adolescence (18-23 years). It was found that adolescence is characterized by introspection and reflection. This age is characterized by increased emotional excitability (sharp mood swings, imbalance, anxiety). It was stated that work in the direction of patriotic education of high school students should be structured so that it also provides maximum benefit to their mental development. When organizing the perception of various educational materials of patriotic content by students, the teacher must take into account that this education takes place in close interaction of such mental operations as: analysis, comparison, determination of general, private and special features, abstraction, generalization, synthesis. It was found that under the influence of interest, intellectual activity increases, memory improves, imagination, perception, concentration of attention, thoughts are strengthened. Spiritual, civic and strong-willed qualities of the personality are also brought up under this influence. A characteristic feature of interest in knowledge is that this process has an intellectual nature: the subject that arouses interest helps to identify new aspects of the subject, to discover the meaning of observed events, to understand cause-and-effect relationships. If the teacher can awaken in students an interest in knowledge of patriotic content, students will have a desire for independent creative works of patriotic content; they will strive for knowledge, will be able to solve difficulties on the way to acquiring knowledge.

Key words: *patriotic education, high school students, psychological and pedagogical features, institutions of general secondary education, adolescence.*

Вступ. Вивчення загальних підліткових проблем є неминучою вимогою часу. Проблема розвитку саморегуляції у старшій школі актуальна завжди, оскільки це покоління найменш соціально пов'язане і має найбільш нестабільні погляди, моделі поведінки та відносини з навколишнім світом. Тому важливо розуміти фактори, що впливають на розвиток психології людини.

Освіта має не тільки озброїти учнів знаннями, а й забезпечити їхнє патріотичне зростання, що вимагає від кожного вчителя великого досвіду, наукового потенціалу та знань у даному напрямі.

При патріотичному вихованні учнів старших класів першорядне значення має організація уроку. У цьому випадку вся майстерність та талант учителя полягає у застосуванні нових педагогічних технологій та інтерактивних методів, творчий підхід до навчального матеріалу. Тільки так можливо підвищити пізнавальну активність учня до знань патріотичного змісту.

Для виконання цього завдання необхідно свідоме засвоєння мотивів навчання, формування в учнів позитивного ставлення, інтересу до матеріалу, який вивчається. Успішне вирішення визначених завдань у напрямі патріотичного виховання вимагає від вчителя знати психологічні, вікові та індивідуальні особливості старшокласників, розуміти вольові та емоційні критерії їх психологічного розвитку, знати особливості пізнавальної та розумової діяльності у цьому віці.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням питання психолого-педагогічних особливостей старшокласників займалися С. Ващенко Ю. Малієнко, П. Мороз, С. Сафарян, О. Пометун, В. Уруський та інші. Питання дослідження ідентичності, самовизначення, поведінки старшокласників та їх мотивації займалися такі дослідники як: І. Бех, А. Богуш, Л. Божович, І. Булах, Л. Виготський, В. Давидов, І. Зязюн, І. Кант, І. Кон, С. Максименко, Є. Мулик.

І. Підласий обґрунтовано визнає той факт, що людина, будучи активною істотою, може сама свідомо змінювати власну особистість, тобто може займатися власним розвитком. Але автор наголошує, що самовиховання не може відбуватись у відриві від навколишнього середовища, воно здійснюється тільки при активній взаємодії з навколишнім світом [9, с. 3].

Н. Максимова у своїй статті «Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді» першою висунула ідею про керівну роль освіти та виховання у психічному розвитку людини. На її думку, освіта завжди йде попереду розвитку та веде розвиток за собою. Без навчання не може бути повноцінного розвитку. У міру розвитку психіки людини зростає цілісність, єдність, стійкість, відбувається їх інтеграція в результаті цього в особистості з'являються ті чи інші якості [8, с. 42].

Мета статті. Виявити та обґрунтувати психолого-педагогічні особливості патріотичного виховання старшокласників в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Старший шкільний вік охоплює підлітковий і юнацький. Він є одним із основних періодів становлення особистості, що включає усвідомлення сенсу життя та свого призначення. Більшість учених сходяться на думці, що підлітковий вік та юність є головними періодами формування переконань та здібності самостійно будувати свій життєвий шлях. Нині ситуація розвитку старшокласників ускладнюється ще складністю соціальної перебудови в нашій країні, тому необхідне вивчення психології сучасних юнаків та дівчат, особливостей її формування та особистісної саморегуляції.

Підлітковий вік відокремлює дитинство від дорослого життя. Його прийнято ділити на ранній підлітковий вік, тобто старший шкільний вік (15–18 років) та пізній підлітковий вік (18–23 років).

Як стверджує І. Булах, до основних новоутворень підліткового віку відносяться поява життєвого планування, саморефлексія, усвідомлення власної особистості, підготовка до самовизначення, побудова свого життя, поступове зростання в всіх сферах життя. Іншими словами, юність – це час вибирати життєвий шлях, вступати до інституту, займатися обраною професією (пошуком), створювати сім'ю, вибирати стиль тощо [1, с. 12].

Підлітковий вік характеризується самоаналізом та рефлексією. Для цього віку характерна підвищена емоційна збудливість (різкі перепади настрою, неврівноваженість, тривожність). При цьому, що старший юнак чи дівчина, тим паче виражено поліпшення загального емоційного стану.

У цей період формується система уявлень про себе, істинних чи хибних, психологічна реальність, що впливає на поведінку й породжує певні переживання. У самосвідомість вводиться фактор часу (молоді люди починають жити майбутнім). Усе це пов'язано зі зростаючою самостійністю, особистим контролем, відкриттям свого внутрішнього світу та новими етапами інтелектуального розвитку.

Серед позитивних рис найчастіше зустрічаються такі характеристики: «Я не підведу своїх друзів», «Я вірний своїм друзям», тобто ті якості, які важливі для зближення з однолітками, або ті, які заважають (егоїзм, грубість). Те саме стосується самооцінки, як однієї з найважливіших психологічних характеристик молоді (прийняття, схвалення або неприйняття, незадоволення собою), розрив між ідеальним та дійсним «Я».

Н. Гусякова наголошує, що швидкий темп розвитку особистості, більше носить у собі руйнівну характеристику, ніж творчу. Від особливостей поведінки підлітка, таких як закритість, труднощі у соціалізації, страждає власне «Я» і це супроводжується внутрішньою напругою, негативним ставленням до оточення. У 15–16 років для старших підлітків цей вік є кризовим періодом, усі системи організму та психіки зазнають змін. На перший план виходять регулюючі

можливості, провідною цінністю стає відповідальність, перетворюється та вдосконалюється особистісна рефлексія підлітка [2, с. 11].

Основні вікові новоутворення відбуваються у період починаючи з 15–16 років, який є кульмінаційною точкою. У цей період відбувається якісне зрушення особистісної саморегуляції, фокус зовнішньої поведінки зміщується. Внутрішня активність бере верх над зовнішньою активністю.

На думку К. Дорошенка, на період старшого шкільного віку припадає розвиток внутрішньої активності, оскільки вона входить до складу регуляторного механізму поведінки. Когнітивний компонент активності старшокласника спрямований на створення позитивного образу його індивідуальних якостей, зовнішності, здібностей та соціального розвитку. На підвищення самооцінки, авторитету впливає оцінно-вольова система. Лінія поведінки усвідомленого вибору та відповідальності містить в собі мотиваційний компонент. Зовнішній бік активності визначає поведінковий компонент [3, с. 132].

У період навчання в старшій школі з одночасним розвитком абстрактно-логічного мислення, слід не забувати й про розвиток рефлексивних здібностей старшокласників, критичності до себе та соціуму.

Особистісні утворення є частиною структурного компонента регуляції, куди входять ціннісні орієнтації, активність діяльності та рефлексія.

У підлітковий період особистісна саморегуляція закладає основи соціально-моральної поведінки та формує загальну спрямованість моральних уявлень та установок. Зміна всіх структурних компонентів особистісної саморегуляції відбувається протягом усього підліткового періоду. У ці динамічні прогресивні зміни входять базові цінності та рефлексії. Це свідчить про якісні зрушення у розвитку особистісної саморегуляції.

Після підліткового віку розвиток особистісної саморегуляції продовжується далі. У підлітковий період система регуляції недостатньо інтегрована, однією з найважливіших складових для розвитку особистісної саморегуляції є самокерівництво та впевненість у власних рішеннях і діях. Підлітковий онтогенез плавно перетікає на юнацький вік, де динаміка розвитку усвідомленої регуляції в юнацькому віці тісно пов'язана з етапами підліткового онтогенезу.

Учитель старших класів повинен не тільки мати глибокі знання щодо правильної організації освітнього процесу, але й повинен розуміти загальні психологічні особливості старшокласників для ефективного здійснення патріотичного виховання.

Дослідник у галузі психології М. Корольчук вважає, що психологічні особливості є продуктом середовища, навчання та виховання. Психологічні особливості закладаються ззовні у свідомість людини, під впливом середовища, навчання та виховання, тобто відбувається їх формування в онтогенезі [5, с. 154].

Безумовно, як талант і здібності, своєрідність темпераменту та пам'яті, особливості характеру, нервова система та спадковість мають велике значення для формування особистості, але, якщо говорити про патріотичне виховання громадянина України, то тут важливе значення відіграє саме середовище, в якому виховується людина.

Психологічні особливості людини багато в чому відіграють керуючу роль в її формуванні та розвитку, але вирішальну функцію виконує все ж таки соціальне виховання людини, умови її проживання та навчання.

На думку О. Кендус, робота у напрямі патріотичного виховання старшокласників має бути збудована так, щоб вона давала також максимальну користь їх розумовому розвитку. При організації сприйняття учнями різноманітних навчальних матеріалів патріотичного змісту вчитель повинен враховувати, що це виховання відбувається у тісній взаємодії таких

розумових операцій, як аналіз, порівняння, визначення загальних, приватних та спеціальних особливостей, абстрагування, узагальнення, синтез тощо [4, с. 11].

Дуже важливе значення має створення для учнів різних завдань патріотичного змісту з систематизації, узагальнення здобутих знань, уміння самостійно працювати з різними літературними джерелами, робити порівняння фактів, отриманих із різних посібників, засобів масової інформації, з того чи іншого питання.

Як стверджує Я. Крушельницька, під мотивом у психології розуміються причини, які закликають учнів до дій. На формування мотивів впливають вимоги та інстинкти, схильність та емоції, рішення, ідеї, інтереси. Навчальні мотиви можуть бути різними: виконання бажань батьків при отриманні інформації, бажання «не відстати від інших», отримати свідоцтво про закінчення школи, прагнення вступити після школи до закладу вищої освіти тощо [6, с. 89].

М. Лузан у своїй статті «Професійні ідеали старшокласників: сутність та сучасні особливості» наголошує, що найвищі мотиви – це здобуття знань з метою бути корисним суспільству, і нарешті, мотив «багато знати». Завдання вчителя – формувати в учнів високі соціальні, громадянські та духовні мотиви, тобто виховати віру у необхідність отримання знань заради бажання «бути корисним суспільству» [7, с. 301].

Якщо у більшості учнів ми змогли б пробудити та розвинути інтерес до знань патріотичного змісту, то процес навчання буде вдалим. У такому разі інтерес до знання – прагнення багато знати перетворюється на один із провідних мотивів учнів.

Під впливом інтересу зростає інтелектуальна активність, удосконалюється пам'ять, посилюється уявлення, сприйняття, зосередження уваги, думки. Також виховуються під цим впливом духовні, громадянські та вольові якості особистості.

Характерною особливістю інтересу до знань є те, що цей процес має інтелектуальний характер: суб'єкт, що викликає інтерес, допомагає визначити нові сторони предмета, відкрити значення подій, що спостерігаються, зрозуміти причинно наслідкові зв'язки. Якщо вчитель зможе пробудити в учнів інтерес до знань патріотичного змісту, то в них з'являється бажання до самостійних творчих робіт патріотичного змісту; вони будуть прагнути до знань, зможуть вирішувати труднощі на шляху до здобуття знань.

Якщо ж інтерес до знань патріотичного змісту не виник, інформація проходить через мозок безслідно при абсолютній байдужості учнів, не пробуджуючи позитивних емоцій.

Спільно з учителем отримані знання патріотичного змісту допомагають учням при подальшій самостійній роботі з додатковою літературою, науковими, науково-популярними брошурами, журналами, навчальними посібниками, такі знання можуть бути корисними для вступників до закладів вищої освіти тощо.

Результати діяльності учнів у напрямі патріотичного змісту мають бути перевірені у класі, обговорені та оцінені.

Досвід творчих учителів та проведені дослідження показують, що корисно для старшокласників буде міні-дослідницька робота патріотичного змісту (твори відомих письменників рідного краю, історичні назви вулиць, пам'ятники відомих особистостям рідного краю тощо), підготовка реферату, написання твору патріотичного змісту тощо.

Можна запросити учнів-авторів найцікавіших рефератів, розповісти про них на уроках, навчальних конференціях, семінарах.

Результати перевірки творів та рефератів аналізуються у класі. Найкращі роботи можна рекомендувати до творчих-учнівських виставок. У всіх випадках учні повинні відчувати, що вчитель небайдужий до їх самостійних робіт.

При розвитку інтересу до знань патріотичного змісту у системі навчальних занять потрібно створити умови для того, щоб учні не тільки отримували нові знання, а й удосконалювали навички, освоювали методи наукових досліджень: спостереження, експеримент, розумове моделювання, встановлення гіпотези тощо.

Ще одним із факторів ставлення учнів до роботи патріотичного змісту є особистість педагога. Якщо у школі працює вчитель, який любить свій предмет, є патріотом України, то він звісно приверне увагу багатьох старшокласників до матеріалу патріотичного змісту.

Особистісні якості вчителя, його діяльність на уроці, особистий приклад є основними джерелами появи в учнів інтересу до знань патріотичного змісту.

Підлітки дуже цінують спілкування з дорослими, внутрішньо визначаючи їх авторитет і з огляду на їхню думку можуть ставати односторонніми. Підлітки жадають спілкування, дуже люблять, коли їх самих оцінюють у цій роботі за дорослими мірками. Для підлітка надзвичайно важливо, щоб це була справжня робота, а не формальний захід, проведений для «галочки».

Найбільшу повагу у старшокласників викликає високий професіоналізм учителя – якщо той добре знає предмет, вимогливий до себе, то старшокласники готові прийняти таку саму вимогливість педагога до них самих.

Висновки. Природні здібності людини є важливим чинником психологічного розвитку, наявність деяких анатомо-фізіологічних особливостей є природною умовою розвитку здібностей. Здібності формуються та розвиваються під впливом умов життя та діяльності людини, її навчання та виховання. Але варто розуміти, що патріотичне виховання також має здійснюватися систематично та послідовно та бути інтегрованим у всі навчальні дисципліни закладів загальної середньої освіти. При патріотичному вихованні учнів старших класів першорядне значення має організація уроку. У цьому випадку вся майстерність та талант учителя полягає у застосуванні нових педагогічних технологій та інтерактивних методів, творчий підхід до навчального матеріалу. Тільки так можливо підвищити пізнавальну активність учня до знань патріотичного змісту.

Список використаних джерел

1. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Київ, 2004. 42 с.
2. Гусякова Н. І. Ідеали і ціннісні орієнтації сучасних підлітків. *Рідна школа*. Київ, 1993. № 8. С. 11–14.
3. Дорошенко К. Г. Виховання гуманістичного ідеалу старших підлітків у позакласній діяльності: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2003. 239 с.
4. Кендус О. З. Проблема національного ідеалу в українській філософській думці першої половини ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Львів, 2003. 20 с.
5. Корольчук М. С. Психодіагностика: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / заг. ред. М. С. Корольчук. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.
6. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2000. 232 с.
7. Лузан М. В. Професійні ідеали старшокласників: сутність та сучасні особливості. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2010. Вип. 14. Кн. 2. С. 301–310.
8. Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2000. 200 с.
9. Підласий І. Ідеали українського виховання. *Рідна школа*. 2000. № 2. С. 3–7.

References

1. Bulakh I. S. (2004). *Psykhologichni osnovy osobystisnoho zrostannia pidlitiv* [Psychological bases of personal growth of adolescents]: avtoref. dys. ... d-ra psykhol. nauk. Kyiv [in Ukrainian].